

કલાપીનું ગદ્ય : ગુજરાતી ગદ્યની રમ્ય કેડી

ડૉ. કૌશિકકુમાર એલ. પંડ્યા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક,

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, બાબરા

જિ. અમરેલી

kaushikpandya88@gmail.com

સારાંશ: કલાપી એક કવિ તરીકે જેટલા પ્રતિષ્ઠિત થયા છે એટલા પ્રતિષ્ઠિત ગદ્યકાર તરીકે નથી થયા છતાં તેમના સ્નેહીઓ અને સ્વજનો પરના પત્રો, ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’, ‘ચાર સંવાદો’, ‘સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારની ચર્ચા’, ‘આત્મકથા અને ડાયરી’ તેમજ ‘માલા અને મુદ્રિકા’ અને ‘નારીહૃદય’ જેવી રૂપાન્તરિત નવલકથાઓને તપાસતાં સહેજેય પ્રતીતિ થાય છે કે એક ગદ્યકાર તરીકે પણ કલાપીનું પ્રદાન કંઈ નાનુંસૂનું નથી. પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખમાં ગુજરાતી ગદ્યક્ષેત્રે આગવી કેડી કંડારનાર કલાપીની પ્રવાસકૃતિ-‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ના સન્દર્ભે તેમના ગદ્યને તપાસવાનો અને તેમની વિશિષ્ટતા-મર્યાદાઓ દર્શાવવાનો ઉપક્રમ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’, કલાપીનું ગદ્ય, પંડિતયુગનું ગદ્ય, ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્ય.

પંક્તિયુગના સમર્થ પ્રતિભાશાળી સર્જકોના ચિન્તનક્ષમો સંસ્કારપ્રચુર વિદ્વતાભર્યા શબ્દગુચ્છો અને પરિભાષાથી અર્થઘન બનેલા ગુજરાતી ગદ્યમાં કલાપીએ સરળતા, પ્રાસાદિકતા, કાવ્યમયતા અને નિજી વ્યક્તિત્વની આગવી છાપ ઉમેરીને ભારેખમ ગદ્યને રંગદર્શી, રસાળ અને સરળ બનાવ્યું છે. જો કે તેમનું ગદ્ય સંસ્કૃત કવિ બાણ અને ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ સર્જક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના ગદ્યથી પ્રભાવિત થયું હોય તેવું જણાય છે. છતાંય તેમના ગદ્યમાં કયાંય ભારેખમતા, અસ્પષ્ટતા, સંકુલતાનો અનુભવ થતો નથી. વિષયવસ્તુ અને વક્તવ્ય અનુસાર પ્રયોજાયેલી શૈલી, વક્તવ્યને સમર્પક એવા અલંકારો, ભાવને ધૂંટવા માટે એક જ વિશેષણનાં કરેલાં પુનરાવર્તનો, એક જ વર્ણ વિષયને વિભિન્ન સ્વરૂપે મૂર્ત કરવા માટે પ્રયોજાયેલા વિવિધ ક્રિયાપદો, વક્તવ્યને સચોટ બનાવતાં એકમેકની પડખે ગોઠવાયેલાં ટૂંકાંટૂંકાં વાક્યો, પ્રકૃતિનાં વર્ણનોમાં અનુભવાતી અનેરી લયછટાઓ, વિશિષ્ટ મુદ્રા પ્રાપ્ત કરતાં વિવક્ષિત ભાવ અને ભાષા, અભિવ્યક્તિની શિસ્ત જાળવતા શિષ્ટ શબ્દોનાપ્રયોગો, કાવ્યાત્મકતા- આ સર્વે કલાપીનાગદ્યના રમણીય અને આસ્વાદ્ય અંશો છે. ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ એટલે કાશ્મીરના પ્રવાસ દરમિયાન કલાપીએ અનુભવેલા વિભિન્ન ભાવ, વિચાર અને કલ્પનાઓનો સર્જનાત્મક ગદ્યમાં આવિષ્કાર, સત્તર વર્ષની તરુણ ઉંમરે, કેવળ સ્વાંતઃસુખાય લખાયેલી આ પ્રવાસકથા, ખરેખર તો, ‘ગમતાનો ગુલાલ’ કરવાના આશયથી ગુરુ-નરહર જોશીસાહેબને સંબોધીને લખાયેલા પત્રોના રૂપે જોવા મળે છે. પત્રોની છટાદાર કલમથી પ્રભાવિત થઈને નરહર જોશીએ, ઈ.સ. ૧૮૯૨માં, આ પત્રમાળાને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કરી હતી. એ પછી ખૂબ જ મર્યાદિત

સંખ્યામાં તેની નવી સુધારેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી. છેલ્લે ઈ.સ. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરી માસમાં સ્વામી અખંડાનંદે ‘સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય’ તરફથી અને ૧૯૧૨ના ઓક્ટોબર માસમાં કલાપીના મિત્ર સ્વ. રૂપશંકર ઓઝા- સંચિત્ દ્વારા આ કૃતિને આંશિક સુધારા વધારા સાથે પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. ‘સંચિત્’ દ્વારા પ્રકાશિત (આવૃત્તિ) થયેલ ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ કૃતિમાંથી પસાર થઈએ છીએ ત્યારે એવું લાગે છે કે સર્જકે કેવળ પ્રવાસકથા જ લખી નથી; પરંતુ પ્રવાસકથા સાથે અનેરી અને આગવી મુદ્રાને ઉપસાવતું ગદ્ય પણ સર્જ્યું છે. સર્જકચેતનાના સંસ્પર્શથી ભાવ અને ભાષા કેવાં જીવન્તતા, સમૃદ્ધિ અને સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત કરે છે તેનો અણસારો પણ અહીં મળી રહે છે. કલાપી પૂર્વે ‘આગબોટની મુસાફરી’ (મહીપતરામ નીલકંઠ), ‘ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રવાસ’ (કરશનદાસ મૂળજી) જેવી પ્રવાસકથાઓ તો લખાઈ હતી, પરંતુ આ પ્રવાસકથાઓમાં શુષ્ક માહિતી અને બોધનાં તત્ત્વો વિશેષ માત્રામાં જોવા મળતાં હતાં, લલિતગદ્યમાં અને સરળ-રસાળ શૈલીનો સતત અભાવ વર્તાતો હતો. આ અભાવ કલાપીએ તેમની પ્રવાસકથા દ્વારા દૂર કર્યો છે. ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ તેના લાલિત્યસભર ગદ્ય અને જીવન્ત-રસાળ શૈલીને કારણે કલાપીની જ નહીં, પરંતુ ગુજરાતી પ્રવાસ-સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ મુદ્રા ધારણ કરતી માઈલસ્ટોન જેવી કૃતિ તરીકેનું માન અને સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. કલાપીએ કાશ્મીરનાં અનવધ સૌન્દર્યોને કેવા રમણીય ગદ્યમાં કંડાર્યું છે અને આ ગદ્યનું સૌન્દર્ય અને જીવન્તતા કયાં કયાં અને કેવી કેવી રીતે નીખરીઊઠ્યાં છે તેની સહેજેય પ્રતીતિ પ્રસ્તુત કૃતિમાં અવગાહન કરવાથી થાય છે.

એક સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે કલાપીએ નિર્સર્ગનાં સૌન્દર્યચિત્રોને તાદ્દશ કરવા જે અનેક છટાયુક્ત અને અવનવી તરેહ ઉપસાવતું ગદ્ય પ્રયોજ્યું છે તે ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ના ગદ્યનું જ નહીં, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ગદ્યનું સૌન્દર્યતીર્થ બની ગયું છે. કાશ્મીરના નાસીમબાગ પાસે પશ્ચિમ દિશામાં આથમતા સૂર્યનાં અંતિમ કિરણોથી નીખરી ઊઠેલા આકાશને તથા આસપાસની પ્રકૃતિને આંખ-કાન અને નાકથી માણતા આ કવિહૃદયને સૂર્યાસ્તથી વ્યાપી ગયેલા અંધકાર કેવો લાગ્યો તેનું આલંકારિક શૈલીમાં થયેલું વર્ણન ગદ્યની વિશિષ્ટ અને આસ્વાદ્ય તરેહનો અનુભવ કરાવે છે. જુઓ :

“... સૂર્ય બિંબ અદૃશ્ય થઈ ગયું. નાના છોડ, કુમળી વેલી, અને મહાન વૃક્ષો એકબીજા સાથે મળી જતા હોય, એક રૂપ થઈ જતા હોય, કાળાં પડી જતાં હોય, અને દિશાઓ વિસ્તાર પામતી હોય તેવું ભાસવા લાગ્યું. ઋષિઓ ચારે દિશામાં હોમ કરતા હોય અને વેદિઓમાંથી ધૂમાડાનાગોટા ઊંચા ચડતા હોય, બીજા જન્મેજયે સર્પકુલનો નાશ કરવા યજ્ઞ આરંભ્યો હોય અને તેથી જાણે ચોતરફ આકાશમાંથી કાળા સર્પનો વરસાદ પડતો હોય, કાળા વેલા જાણે એકદમ પૃથ્વીમાંથી નીસરી ધુમ્મટ જેવા આકાશ પર ચારેકોર ચડી જતા હોય, પૃથ્વીને ઘેરી લેવા કલિનું કાળું લશ્કર જાણે આવતું હોય અથવા ભૂમિના પર્વતીય ભાગોમાં જાણે મહાપ્રલયના જળમાં ડુબી જતા હોય તેમ અંધારું વ્યાપવા લાગ્યું.” (પૃ. ૨૪)

અંધકારના સૌન્દર્યને તાદ્દશ કરવા - ઈન્દ્રિયસંવેદ્ય બનાવવા કલાપીની ચેતના વેદકાલીન સંસ્કૃતિમાં અને પુરાણકાલીન કથાસૃષ્ટિમાં ફરી વળે છે અને ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા જેવા અલંકારો પ્રયોજે છે.

કાશ્મીરની સૌન્દર્યરસિત નિર્સર્ગસૃષ્ટિથી કલાપી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા છે – અંજાયા છે કે તેનું વર્ણન કરતાં એકાદ મહાવાક્યમાં વિવિધ દૃશ્ય સામગ્રી રજૂ કરી દે છે. મનહર અને મનભર એવાં દૃશ્યોની હારમાળા પર ફરતી કલાપીની સૌન્દર્યસુબ્ધ અને સૌન્દર્યમુગ્ધ વૃષ્ટિ તેમના સૌન્દર્યરાગને તો પ્રગટ કરે જ છે, પરંતુ તેની સાથે તેમની ચિત્રાત્મક ગદ્યશૈલીનો પણ પરિચય થાય છે. જેમ કે :

“પૂર્વ દિશાની લાલાશ, પર્વતો પરનો ગુલાબી દીસતો બરફ, નાના પ્રકારના અવાજ કરતાં આમતેમ ઉડતાં પક્ષીઓ, ઝાકળથી ટપકતાં વૃક્ષો, જરા જરા ઉઘડેલાં જલકણથી છવાયેલ પુષ્પ, ડાળિઓ પર

પથરાઈ ગયેલી પાણીના મોતીયાની ચળકતી કરોળિયાની જાળ, લીલું ઘાસ અને તે પણ પડેલાં પાણીનાં ટીપાં, ધીમે ધીમે વિખરાતો ધુમ્મસ, ડુંગર પર ફરતાં હસ્તિદલ જેવાં દેખાતાં વાદળાં, નિર્મળ થતું આકાશ, શુક્ર અને બીજા વિરલ વિરલ રહેલા ઝાંખા તારા, પાણી પર ઉડતા કલકલિયા, ખોરડામાંથી નીકળતા ધુમાડાના થોડા રહેલા ધુમ્મસ સાથે મળી જતા ગોટા, અને પ્રભાતકાલના એવા અનેક સુખકર રમણીય કુદરતી દેખાવો જોઈ આનંદમાં દાતણ પાણી કરી લીધાં.” (પૃ. ૩૦)

પ્રસ્તુત વર્ણનમાં દીર્ઘવાક્ય હોવા છતાં કયાંય અર્થગ્રહણ કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થતી નથી કે નથી અનુભવાતી સંકુલતા. રંગ, ધ્વનિ, ગતિ અને અવલોકનનું વૈવિધ્ય દાખવતા આ વર્ણન દ્વારા વાતાવરણને નૈસર્ગિક ઉઠાવ મળ્યો છે. દૃશ્યોની ક્રમિક રજૂઆત સાદાં સીધાં વાક્યો દ્વારા કરવામાં આવી હોવા છતાં વાક્યમાં અનુભવાતી પ્રવાહિતા અને સજીવતા આ ગદ્યખંડની વિશેષતા છે. અહીં સંસ્કૃત કવિ બાણની દીર્ઘ વાક્યાવલિઓમાં અનુભવાતી સંકુલતા નથી, તો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની દીર્ઘવાક્યવલિઓમાં છૂપાયેલી અર્થઘનતા અને ચિરંજીવિતા પણ નથી.

કલાપીના ગદ્યનું એક રમણીય અને સ્મરણીય દૃષ્ટાંત હોય તો તે છે જેલમના ધોધનું વર્ણન. એકવીસ લીટીના મહાવાક્યમાં પ્રયોજાયેલ ટૂંકાંટૂંકાં વિશેષણવાક્ય, આલંકારિક છટા, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, દૃષ્ટાંત અને રૂપકોની વણઝાર, સાદૃશ્યોની હારમાળા અને અખંડિત વાક્યઝરણા દ્વારા જાળવી રખાયેલું લયનું સાતત્ય માણવા જેવું છે. જુઓ : “આ જેલમ જેમાં બારામુલ્લાં સુધી કિસ્તી ચાલી શકે છે અને જે માત્ર તળાવ જેવી સ્થિર દેખાય છે તેમાંથી પહેલાં મુગ્ધતાના નૂપુરરવ જેવો, પછી ઉતાવળે પરણવા જતી બાલાના રથના ધૂધરા જેવો, પછી મદમત્ત ગંધરજની ગર્જના, સિંહના ઘર્ધર ધોર અથવા, વાંસ ઝાડીમાં ફૂંકાતા પવન જેવો, પછી વર્ષાઋતુની ગર્જના સાથે ખડખડા પડતા કૈલાસ શિખરના ગડગડાટ જેવો, અથવા બ્રહ્માના કમંડલમાંથી શંકર જટાપર અને શિવમસ્તક પરથી મેરુ પર્વત પર પડતી ભગીરથીના ધુધવાટ જેવો, પગલે પગલે વધતો જતો, પાણીની છોળો ઉડાડતો, અનેક ઇંદ્ર ધનુષો રચતો, ઘોડાની પીળી કેશવાળી જેવાં ઉછળતા, નીચે જતાં, ફેલાઈ જતાં અને ભેગા થતાં ફીણના ગોટાને ઉત્પન્ન કરતો, ભમર અને વમળને જન્મ આપતો, ખેંચી જતો અને લય કરતો, પર્વતોમાં પ્રચંડ પડઘો પાડતો, ગુફાઓમાં ભરાઈ રહેતો, વૃક્ષ, વેલી અને પથ્થરોને ધૂજાવતો, પાતાળ ફાડી નાખવા યત્ન કરતો, કાશ્મિરને સપાટ કરવા મથતો, આંખને પોતા તરફ ખેંચતો, કર્ણવિવર બંધ કરતો, ફોડી નાખતો, નદીના ઉકળતા, ઉછળતા, પડછાયા ધોધનો ગંભીર અવાજ બહાર નીકળી ચારે દીશામાંફેલાય છે; સૃષ્ટિના સંધિબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ દેખાય છે અને બીજા દરેક અવાજને દબાવી દે છે.” (પૃ. ૫૪-૫૫)

‘જેલમના ધોધનો અવાજ કેવો હતો’ અને ‘ધોધના પાણીની અવળસવળ ગતિને કારણે કેવું રમ્ય દૃશ્ય સર્જાતું હતું’ તેનું વર્ણન કરતું આ વિસ્તારીવાક્ય કલાપીની કલ્પનાપ્રતિભાનો તો પરિચય કરાવે જ છે, પરંતુ તેની સાથે જ તેમની ગદ્યપ્રતિભાનું પણ પરિચાયક બની રહે છે.

કલાપી લય વિલમ્બનની અપૂર્વ એવી છટા દ્વારા નૈસર્ગિક વાતાવરણને જે રીતે જીવન્ત કરી આપે છે અને પ્રકૃતિમાં થતાં પરિવર્તનો દર્શાવવા માટે જે પુનરાવર્તનયુક્ત લયછટા યોજે છે તેમાં તેમની ગદ્યકાર તરીકેની વિશેષ મુદ્રા ઉપસી આવે છે. આ પ્રકારના વિશેષને પ્રગટ કરતાં ગદ્યનાં દૃષ્ટાંતો પણ જોવા જેવાં છે. જેમ કે:

“થોડા વખતમાં અમારી નીચે પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય દેવતા દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યા, થોડા વખતમાં ઝાકળ વિખરાઈ ગઈ, થોડા વખતમાં વાદળાં ઉડી ગયાં, થોડા વખતમાં લાલ તડકો દરેક વસ્તુને રંગવા

લાગી ગયો, થોડા જ વખતમાં કિરણો પીળાં થયાં, થોડા જ વખતમાં દરેક વસ્તુ સફેદ થઈ ગઈ અને સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ પડવા લાગી, તેથી જાણે અનેક વસ્તુઓ સૂર્યોદય સાથે જ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ ભાસવા લાગ્યું, આડ છુટાં પડી ગયાં હોય તેમ દિસવા લાગ્યું, થોડા વખતમાં ટાઢ ઓછી થઈ અને સૂર્ય ગરમ થવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં રૂંછાવાળા કોટ ઉતાર્યા અને અમે જરા પાળા ચાલવા લાગ્યા.” (પૃ. ૮૪)

‘થોડા જ વખતમાં’ જેવા શબ્દગુચ્છના પુનરાવર્તન દ્વારા સૂર્યોદયથી પ્રકૃતિ અને આસપાસની સૃષ્ટિમાં શું શું પરિવર્તન આવ્યું તેના નિર્દેશ સાથે ક્રિયાનો ક્રમિક આવિર્ભાવ અને ક્રિયાની ઉત્કટતા પણ દર્શાવવામાં આવી છે. આ જ રીતે વરસાદને કારણે જે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સૌન્દર્ય સજાર્યું હતું અને વરસાદનું પાણી ગણતરીની મિનિટોમાં સમગ્ર સૃષ્ટિમાં કેવું ફરી વળ્યું હતું તેને દર્શાવવા માટે પણ ‘થોડા જ વખતમાં’ જેવા શબ્દગુચ્છનું પુનરાવર્તન કરતું વર્ણન પણ જોવા જેવું છે :

“થોડા જ વખતમાં ટપટપ ટપટપ વરસાદનાં મોટાં મોટાંબિંદુઓ પડવા લાગ્યાં, થોડા જ વખતમાં મેઘવૃષ્ટિ વધારે જોસથી થવા લાગી, થોડા જ વખતમાં વૃક્ષો અને નેવાં વરસવા લાગ્યાં, થોડા જ વખતમાં પશુપક્ષીઓ અને માણસો શાંત થઈ જવાથી માત્ર આકાશમાંથી પડતી ધારાનો જ તડતડાટ સંભળાવા લાગ્યો... થોડા જ વખતમાં ડુંગર પરથી ખળાખળીયાં ચાલવા લાગ્યાં, અને થોડા જ વખતમાં સૃષ્ટિ જલમય થઈ ગઈ.” (પૃ. ૭૯)

પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંતોમાં કલાપીએ પ્રયોજેલો પુનરાવર્તનયુક્ત લય ગદ્યને વિશેષ પ્રવાહી અને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. આ સાથે જ ‘જરાવારમાં’ જેવા શબ્દગુચ્છના પુનરાવર્તન દ્વારા લયાત્મકતાનો અહેસાસ કરાવતું દૃષ્ટાંત પણ નોંધનીય છે: “પવનની મંદ લહરિથી જરા વાર હલતાં કુંજોનાં પાંદડાંમાંથી જ પાણી ટપકવા લાગ્યું. જરાવારમાં તે બંધ થયું. જરાવારમાં અજવાળું થવા લાગ્યું અને વાદળ વીખરાવા લાગ્યું. જરાવારમાં ફળી પરનું પાણી રડી ગયું. જરાવારમાં પશ્ચિમ દિશામાં મોટું અનેક ચળકતા રંગવાળું ઈન્દ્રધનુષ નજરે ચડ્યું, જરાવારમાં તે આંખું થયું.” (પૃ. ૮૦-૮૧) આમ, આ પુનરાવર્તન—યુક્તવાળાલયનો અનુભવ કરાવતું કલાપીના ગદ્યની એક અનેરી તરેહનું પરિચાયક બની રહે છે.

ક્યારેક કલાપી પોતાના વિવક્ષિત ભાવને ધૂંટવા માટે અને વાતાવરણને તાદૃશ કરવા માટે એક જ વિશેષણનું પુનરાવર્તન કરીને નાવીન્યસભર ગદ્યનો અનુભવ પણ કરાવે છે. જેમ કે, “... સૂર્યનાં લાંબા કિરણો, ભીની જમીન, ભીના પર્વતો, ભીની વેલી, ભીનાં આડ, ભીનાંછાપરાં, અને ભીની ખીણોમાં પ્રસરવા લાગ્યાં, સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય ઓર જ થઈ ગયું.” (પૃ. ૮૦) વર્ષો પછી દર્શન દેતો સૂર્ય અને તેનાં ફેલાતાં કિરણો જમીન, પર્વતો, વેલી, આડ, છાપરાં, ખીણોમાં પ્રસરે તો છે, પરન્તુ વરસાદને કારણે આ સર્વમાં ભીનાશ વ્યાપી ગઈ હતી. તેથી અહીં ‘ભીનું’ જેવા વિશેષણનું પુનરાવર્તન કરીને ભીનાશની વ્યાપકતા અને સાર્વત્રિકતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ રીતે જ વિવિધ પ્રકારનાં સૌન્દર્યને મૂર્ત કરવામાટે વિવિધ ક્રિયાપદોનો કેવો સૂઝપૂર્વક વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો નિર્દેશ કરતું એક દૃષ્ટાંત પણ નોંધનીય છે :

“પાણી આકાશમાંથી પડતું હતું, પહાડ પરથી ઊતરતું હતું, વૃક્ષો પરથી ખરતું હતું, છાપરા પરથી રડતું હતું, નેવાં પરથી ટપકતું હતો, પૃથ્વીમાંથી ઉછળતું હતું.” (પૃ. ૮૧)

અહીં ‘પડતું હતું’ ‘ખરતું હતું’ ‘રડતું હતું’ ‘ટપકતું હતું’ ‘ઉછળતું હતું’ જેવાં વિવિધ ક્રિયાપદો વાક્યમાં કેવા ઔચિત્યપણે પ્રયોજાઈને લયાત્મકતાનો અહેસાસ કરાવે છે ! અહીં કલાપીની ભાષાસૂઝનો પણ પરિચય મળી રહે છે.

એક સૌન્દર્યદર્શક સર્જક તરીકે કલાપી જે જે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોમાં સૌન્દર્યને જુએ છે તે તે તત્ત્વને, તેના સૌન્દર્યને કે તેના દ્વારા પથરાતાં સૌન્દર્યને સાકારિત કરવા અનેક સાદૃશ્યો કે અલંકારો યોજી દે છે. અહીં પર્વતો, તડકો, સૂર્યોદય, જલબિંદુઓ, વાદળાં વગેરે વિશેનાં દૃષ્ટાંતો નોંધનીય છે :

“આંખ અને મનને હરી લેનાર, ઊંચા-નીચા, લીલા અને ભૂરા, બરફથી ઢંકાયેલા અને બરફ વિનાના, ગોળ અને અણીવાળા શિખરોવાળા, પાણીના ઝરણ અને પુષ્પલતાવાળા છરેરા અને ઊંડી ગુફાવાળા, દૃષ્ટિમર્યાદાથી પણ વિશેષ લંબાઈ અને પહોળાઈવાળા પર્વતો...” (પૃ. ૫૬)

“સુવર્ણની રેતી જેવો, શરદીમાં વહાલો લાગતો, કમલ વનને વિકસિત કરતો, નદીના પાણીને રંગી નાખતો, બરફના લાલ રંગને ભૂસી દેતો, તડકો, પૃથ્વી પહાડ ઝાડ અને સર્વ વસ્તુ પર પથરાઈ ગયો.” (પૃ. ૩૧)

“...એટલીવારમાં બે ઊંચા ડુંગરો વચ્ચે ખીણમાં ચળકાટ મારતાં, ચોતરફ ફેલાતાં, માણસોના અવાજ સાથે વધતાં જતાં સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો નજરે પડ્યાં અને આમ્રસથી છકેલ કોકિલાની કીકી જેવા લાલવસ્ત્ર ધારણ કરી ભગવાન સૂર્ય દેવતાએ દર્શન દીધાં.” (પૃ. ૩૦-૩૧)

“આથી યુદ્ધમાં ગયેલા પતિઓને માટે શોક કરવાથી પડતાં અનેક સહસ્ર સુંદરીઓના અશ્રુ જેવાં, વરસાદની અખંડ હેલી જેવાં, અને વસંતમાં ઊંચી ચડી વિખરાઈ જતી શ્રીમંતના જલયંત્રમાંથી નીકળતી જલધારા જેવા જલ બિંદુઓ અહર્નિશ ચોપાસ છંટાયા કરે છે.” (પૃ. ૫૫)

કલાપીનું ગદ્ય ઊર્મિમય ભાવસંવેદનોથી છલ-બ-છલ છે. હૃદયના ઋજુ ભાવનો પાસ અહીં પ્રયોજાયેલ ગદ્યને લાગ્યો હોવાથી કેટલાક ભાવાત્મક ગદ્યખંડો પણ જોવા મળે છે. પ્રવાસ દરમિયાન જેલમ નદી સાથે આત્મીયતાભર્યો સમ્બન્ધ બાંધી બેઠેલા કલાપીના હૃદયમાં, જેલમને છોડતાં જે વ્યથા જન્મે છે તેને ગદ્યસ્થ કરતો ખંડક જોવા મળે છે:

“જેલમમાતાએ સંઘાત છોડ્યો. અરે! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરની કોહાલા સુધી અમારી સંભાળ લીધી. તેના ખોળામાં અમને રમાડ્યા, તેના પયથી અમારું પોષણ કીધું, હાલરડાં ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો ધૂધરા વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ, તેના પ્રથમ નાછરાદા પ્રમાણે બલિરાજા પાસે ચાલી ગઈ, વજ જેવા, આ સ્વર્ગના પાષાણોને ફાડી લો થઈ ગઈ, પર્વતોને આડા ધરી સંતાઈ ગઈ, કોણ જાણે ક્યાંઈ દૃષ્ટિમર્યાદા બહાર દોડી ગઈ; હવે તેના ફરી દર્શન ક્યારે થશે ! તેના વિના ઘાટ, સુંદર, રમણીય, વિશાળ અને નવપલ્લવ વૃક્ષો અને વેલી પણ શૂન્ય દીસવા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સૂની ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન્ પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલા શિખરો પણ અલંકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા, જેલમમાતા ગઈ; ગઈ જ !” (પૃ. ૮૪-૮૫) જેલમ અને પોતાના વચ્ચે બંધાયેલા ભાવાત્મક સમ્બન્ધનું સામ્ય, માતા અને સંતાન વચ્ચેના સ્વાર્થરહિત સ્નેહ સમ્બન્ધ સાથે જોડીને કલાપીએ તેમના આગવા વ્યક્તિત્વને પણ ઉપસાવી આપ્યું છે. અહીં પ્રયોજાયેલ ‘સમાઈ ગઈ’ ‘ચાલી ગઈ’ ‘લોપ થઈ ગઈ’ ‘સંતાઈ ગઈ’ ‘બહાર દોડી ગઈ’ જેવાં ક્રિયાપદો વિચ્છેદથી ઉદ્ભવેલ વ્યથાભાવની ઉત્કટતા વ્યંજિત કરે છે. ભાવાનુરૂપ અને ભાવપોષક ભાષાનો સહજ રીતે થયેલ વિનિયોગ કાવ્યાત્મકતાનો અનુભવ કરાવે છે.

કલાપીના ગદ્યની એક અનેરી તરેહ ‘ત્યાં નથી’વાળાં વાક્યોનું પુનરાવર્તન કરતા ખંડકમાં અનુભવાય છે. ટૂંકા ટૂંકા વાક્યને એકમેકની પાસે ગોઠવીને વક્તવ્યને સચોટ બનાવતું, લાલિત્યસભર ગદ્યનો નમૂનો જુઓ :

“કાશ્મીરના છેલ્લા રમણીય દેખાવો જોતા જોતા આતુર મને અમે છત્તર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કાશ્મીરની ઠંડી નથી, ત્યાં ડુંગર નથી, ત્યાં બરફ નથી, ત્યાં ઝાડી નથી, ત્યાં કુંજો નથી, ત્યાં ઝરણ નથી, ત્યાં ખળખળીયા નથી, ત્યાં નાળા નથી, ત્યાં ખીણો નથી, નથી તે ખુબસુરતી, નથી તે રમણીયતા, નથી તે ભવ્યતા, નથી તે મનોહર વેલી, કુદરતી બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાં; તે તો હવે લાગ્યાં, હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું, હવે તે સુખ ખોડ્યું, હવે તે આનંદ ગયો, તે ખુબી સ્વપ્નામાં જ જોવાના, તે પક્ષીઓનાં તે મધુર ગીતો તો હવે નિદ્રામાં જ કાને પડશે. સ્વપ્નામાં જ હવે સરોની ધુધવાતી ઘટા દેખાશે અને સંભળાશે. સ્વપ્નામાં જ હવે તે ડાલલેક, તે તખ્તેસુલેમાન, તે વુલરલેક, તે નદીનાળાં, તે ફૂલફૂલ અને તે વનસ્પતિ દર્શન દેશે! રોઉં તો પણ શું ?” (પૃ. ૯૫-૯૬) કાશ્મીરનું સૌન્દર્ય શાને કારણે છે તે અહીં પ્રયોજાયેલ નિષેધાત્મક વાક્યોની હારમાળામાંથી વ્યંજિત થતા વિધેયાત્મક અર્થ દ્વારા દર્શાવી આપ્યું છે. તદુપરાંત ‘નથી’ના પુનરાવર્તનથી કવિ હૃદયનો અજખો ધૂંટાતો અનુભવાય છે. ‘ત્યાં નથી’વાળાં વાક્યો પછી ‘નથી’ શબ્દને આગળ મૂકીને નિષેધનું એક જૂઠું લયસ્વરૂપ પ્રગટાવીને કવિએ વિષાદના ભાવને સઘન બનાવ્યો છે. ‘હવે’ શબ્દનું આવર્તન સામ્પ્રત સ્થિતિની વિષમતા સૂચવે છે અને છેલ્લે ‘રોઉં તો પણ શું?’માં હૃદયવેધક ભાવ વ્યંજિત કરે છે. અહીં ભાવ અને ભાષા એકબીજાને સથવારે, એકબીજાનું ગૌરવ વધારતા હોય એ રીતે ચાલે છે – નિરૂપાય છે. આમ, કલાપીના સર્જનાત્મક ગદ્યનો વિશેષ પરિચય નિસર્ગના સૌન્દર્યને મૂર્ત કરતાં વર્ણનોમાં, સૌન્દર્યો નિહાળતાં કવિના હૃદયમાં ઉઠ્ઠવેલા ભાવોને મળેલા ભાષાસ્વરૂપમાં અને સ્વર્ગસમી આ ભૂમિને છોડતાં આ કવિએ અનુભવેલા વિષાદને વ્યક્ત કરતાં ખંડકોમાં થાય છે.

‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’માં સર્જનાત્મક ગદ્યમાં કલ્પનાતત્ત્વ અને ઊર્મિતત્ત્વનો વિનિયોગ થયેલો છે, તો ચિન્તનાત્મક ગદ્યમાં ઉપદેશાત્મક વિચારો, તત્કાલીન પરિસ્થિતિ-અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા-પ્રકૃતિદત્ત નબળાઈઓ આદિ—નો ભોગ બનેલા ભારતીય વિશેની ચિન્તા અને ચિન્તન વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ચિન્તા અને ચિન્તન વ્યક્ત કરતા ગદ્યની તરેહ કેવી પલટાઈ છે તેનું દૃષ્ટાંત જુઓ :

“લાલચથી માણસની બુદ્ધિ કેવી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે ! દ્રવ્યની લાલસા મનુષ્યના બ્રહ્મતુલ્ય શુદ્ધ ચેતન આત્માને કેવો તુચ્છ બનાવી દે છે ! સ્વાર્થ અંતઃકરણને કેવું અશુદ્ધ કરી નાખે છે ! હૃદય અનીતિથી કેવું ભ્રષ્ટ અને અવિચારી બની જાય છે ! નીતિનો માર્ગ એક વખત જ જરાપણ ઉલ્લંઘન કર્યા પછી માણસની કેવી પશુવત્ સ્થિતિ થઈ જાય છે ! એ દુષ્ટ કૃત્ય સિદ્ધ કરવા બીજાં હજાર પાપ કરવા પડે છે. આ ક્ષણભંગુર દેહને બહુ જ થોડું જોઈએ છીએ, છતાં ઇન્દ્રિય સુખની તૃષ્ણામાં લપટાઈ જઈને માણસ શું શું કૃત્ય કરે છે !” (પૃ. ૧૪) કાશ્મીરમાં મળતાં દૂધમાં યુક્તિપૂર્વક પાણી ઉમેરવામાં આવે છે એવું જાણતા કલાપીના ચિન્તમાં ભ્રષ્ટાચાર, લાલસા, સ્વાર્થ, અનીતિ, દુષ્ટ કૃત્ય વિશે કેવા કેવા વિચારો જન્મે છે તેનો ખ્યાલ ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાન્તમાં મળી રહે છે. પ્રસ્તુત દૃષ્ટાન્તમાંથી કલાપીના નૈતિક, પાપભીરુ, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, ચિંતનશીલ વ્યક્તિત્ત્વ ઊપસી આવે છે. આ જ રીતે ક્યારેક નર્મદની ઉદ્બોધનશૈલીનું સ્મરણ કરાવે તેવી રીતે પણ કલાપી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે. જેમ કે :

“હે હિન્દુસ્તાન! તારી કારીગિરીને તું શા માટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? તારાં બચ્ચાંને તું કુશલ શા માટે નથી બનાવતો ? કુદરત તો તારા પર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે. તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ જ શીખવાનું બાકી રહ્યું છે.” (પૃ. ૧૪) કાશ્મીરના બજારોમાં ફરતાં કાશ્મીરી પસ્મિના અને શાલ પરના કલાકારીગીરીથી પ્રભાવિત થઈને આ પ્રકારે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતા કલાપી આ શાલ બનાવનારાઓને તેની બનાવટ વિશે મૌન રહીને ગુપ્તતા જાળવી રાખતા જુએ છે ત્યારે નોંધે છે :

“ખરેખાત, આ છૂપું રાખવાની ટેવ ઘણી જ નુકશાનકર્તા છે. એથી સુધારાને તેમજ કલા કૌશલ્યને ઘણી હાનિ પહોંચે છે અને તેથી દેશ પછાત રહી જાય છે.” (પૃ. ૧૪) આ જ રીતે ગિરનારી બાવા ઔષધિ રૂપે વપરાતી વનસ્પતિને જાણતા હોવા છતાં એ પોતાના જ્ઞાનને કોઈ સમક્ષ ખુલ્લું કરતા નથી તેનો અફસોસ વ્યક્ત કરે છે.

આયાવર્તમાં કુદરતની કૃપાને કારણે સૌન્દર્ય વેરાયું છે અને તેને કારણે લોકોની કલ્પનાશક્તિ ખીલી છે, પરંતુ વિચારશક્તિ ખીલી શકી નથી એ પ્રકારનો ચિંત્ય વિચાર રજૂ કરતું ગદ્ય કલાપીના ચિંતનાત્મક ગદ્યમાં પણ લાલિત્યનો અનુભવ કરાવે છે. જેમ કે: “આયાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્યલીલાથી માણસોની કલ્પનાશક્તિ અતિશય વધી ગઈ અને તેથી ખરી વિચાર શક્તિની ખામી રહી ગઈ! અને માણસો વહેમીલાં થઈ ગયાં. કાલિના બલિદાનાર્થે હજારો માણસોના જીવ ગયા છે, પિતૃ પીડા અને ભૂતપલિતથી સેંકડો માણસો રીબાય છે. આવતા જન્મમાં સુખી થવા માટે, કાશીમાં કરવત મેલાવી, ગિરનારમાં ભૈરવ જપ ખાઈ, હિમાલયમાં ગળી, કમલપૂજા અને એવા અનેક પ્રકારે કરોડો અજ્ઞાની અને વહેમી આર્ય બંધુઓને કમકમાટી ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે આત્મઘાત કરેલ છે ! કુદરત સાથે બાથ ભીડવા શક્તિમાન ન હોવાથી હજારો જડવસ્તુઓને ઇશ્વરપદ આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે અને પૂજેલ છે.” (પૃ. ૨૧) તો વળી, કાશ્મીરની ગંદકી નિહાળીને અનુભવેલી વ્યથાને પ્રશ્નાર્થભર્યાં વાક્યોથી વ્યંજિત કરે છે: ‘શ્રીનગર જેને કાશ્મીર લોકો કાશ્મીર કહે છે તે શહેરની આવી દુર્દશા કેમ હશે? લોકો આવા ગરીબ અને કંગાલ કેમ છે ? પાણીની એટલી છત છે કે કુવો ક્યાંય ગળાવવો જ પડતો નથી છતાં આટલી ગંદકી ક્યાંથી? કાલીદાસના સમયમાં આ સ્વર્ગ કેવું હતું, હાલ કેવું છે, હવે કેવું હશે? એ જૂની વિદ્યા ક્યાં ગઈ? ચડતી પડતી દરેક વસ્તુને છે જ. સૃષ્ટિની ઘટમાળ તેમજ ચાલ્યા કરે છે. સંપત્તિ અને વિપત્તિનું ચક્ર ઊંચું નીચું ફર્યા કરે છે.” (પૃ. ૪૪) અહીં પ્રશ્નાર્થવાળાં વાક્યો પ્રયોજીને કલાપીએ તેમના વિચારોને તથા વ્યથાના ભાવને વ્યંજિત કર્યા છે.

પ્રવાસકથાને અંતે પણ મૃત્યુની વ્યાપકતાને દર્શાવવા પ્રયોજેલ ખંડક ગદ્યની વિશિષ્ટ તરેહનો અનુભવ કરાવે છે. જેમ કે : “મૃત્યુ સર્વવ્યાપક છે : ડુંગર પર કે ખેતરમાં, ભોંયરામાં કે ઘરમાં, જંગલમાં કે મહેલમાં, કિલ્લામાં કે અગાશી ઉપર મૃત્યુને જવામાં જરાવાર લાગતી નથી, તેનાથી નાસવું એ તેની પાસે જવા જેવું છે. હજારો તરવારની વચમાં થઈને મહારાજાને તેમજ ચોમાસામાં પલળતા પથરા પર પડેલા ભરવાડને તે સરખી રીતે ઝડપી જાય છે, માટે બીવાનું નથી.” (પૃ. ૧૦૦) તો સાથે જીવનમાં વિપત્તિનું મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે કલાપીએ વ્યક્ત કરેલા વિચારો જોવા જેવા છે : “સુખની કીમત દુઃખથી જ થાય છે અને સંપત્તિની કીમત વિપત્તિથી જ થાય છે. વિપત્તિ એ જ માણસને માણસ બનાવે છે અને વિપત્તિ એ જ માણસની તુલના કરે છે. વિપત્તિથી જ મોટા નાનું થવાય છે અને વિપત્તિથી જ ચડતી પડતી થાય છે. ‘સબસે ભલી વીપત જો થોરે દીન હોય’ એમાં જરા પણ સંશય નથી.” (પૃ. ૧૦૧-૧૦૨) આમ, ચિંતનાત્મક ગદ્ય અભિવ્યક્તિની નવતર મુદ્રા ઉપસાવે છે.

કલાપીના ગદ્યના સન્દર્ભે તેમાં પ્રયોજાયેલી અને સંસ્કારિતા અને શિષ્ટતાનો સાધન અનુભવ કરાવતી ભાષા પણ તપાસવા જેવી છે. અહીં ‘ચાવચંદ્રદિવાકરો’, ‘ચણામૃત’, ‘ગૃહો’, ‘દર્શનીય’, ‘જલબિંદુ’, ‘આમ્રસ’, ‘કોકિલા’, ‘સહજ્ન’, ‘પ્રહાર’, ‘ગ્રહણ’ જેવા સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો; ‘લક્ષ’, ‘સરપ’, ‘કરમ’ જેવા તદ્ભવ શબ્દો; ‘લબાચા’, ‘ડાયું’, ‘બમણા’, ‘રોકાણા’, ‘અકાળી’, ‘ખોરડા’, ‘ગોતવા’, ‘દાળિયા’, ‘ખળાવાવ’, ‘વાવલવું’, ‘કાગાનીંદર’ જેવા કાઠિયાવાડી બોલીની લાક્ષણિકતા પ્રગટ કરતા શબ્દો; ‘જિગર’, ‘ધ્યાર’, ‘કિસ્તી’, ‘ખુશબોદાર’, ‘બરદાસ’, ‘મરામત’, ‘બચ્યાં’ જેવા ઉર્દૂ-હિન્દી શબ્દો; ‘માહારાજા’, ‘સ્ટામે’, ‘ઢાનાભાઈ’, ‘દીસતા’

જેવા પંડિતયુગીન ભાષાની છાપવાળા શબ્દો; 'કાઉન્શીલ', 'પ્રસિડેન્ટ', 'સ્લેટ', 'બ્રિજ', 'સસ્પેન્શન', 'રેસીડેન્ટ' જેવા પ્રસંગોપાત્ત પ્રયોજાયેલ અંગ્રેજી શબ્દો; 'ઘાણ વારવો', 'માથું ચડવું', 'રગઝગ કરવી', 'ટટળી રહેવું', 'ભોગ લેવો', 'ઘાંઘાં થઈ જવું', 'પગમાં ફૂહાડી મારવી', 'હૃદયમાં અજવાળું થવું', 'મૃત્યુ ડાચું ફાડી ઊભું હતું' જેવા રૂઢિપ્રયોગો; 'જેની આંખમાં કમળો હોય તે સર્વ પીળું ભાળે', 'લેને ગઈ પૂત ઔર ખો બેઠી ખસમ', 'જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું', 'બત્રીશ હોકર ખાય તે બત્રીશ લક્ષણવાળો થાય', 'ઓઢવા ઓસરી અને પાથરવા પડથાર', 'પોથીમાંનારીંગણા' જેવી કહેવતો; "અરે !" "ઓહ !", "આહ !", "શું!", "હેં!" જેવા ઉદ્ગારવાચક શબ્દો; ખચ્ચર માટે પ્રયોજાયેલ 'નવુ વિમાન', 'પનોતા પ્રાણી', 'લંબકરણ' જેવા શબ્દપ્રયોગો; 'એકેકી ડાંડીમાં એકેક જણ બેસી ગયા કે તુરત જ ઊપડયા. રામ બોલો ભાઈ રામ !' કે 'પગ લપસ્યો કે રામ રામ !' જેવાં વાક્યોમાં પ્રયોજાયેલ હળવાશભર્યા અને લાક્ષણિક અર્થ વ્યંજિત કરતા શબ્દપ્રયોગો-આદિ ભાષાને જીવંતતા, સહજતા અને અસરકારકતા અર્પે છે, વક્તવ્યને સચોટ અને સુંદર બનાવવામાં સહાયરૂપ છે. વિભિન્ન ભાષાના શબ્દોને સચોટ રીતે પ્રયોજવાના આગ્રહી એવા કલાપીએ શિષ્ટ શબ્દોના પ્રયોગ દ્વારા અભિવ્યક્તિની શિસ્તને સાધ્યન્ત જાળવી છે અને એ દ્વારા ગદ્યને રમ્ય-આસ્વાદ્ય બનાવ્યું છે.

આમ, 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' એક પ્રવાસકથા તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આરંભકાલીન અને સીમાચિહ્નરૂપ કૃતિ બની હોય તો તેમાં વિનિયોગાયેલા વૃત્તાંત કે વૃત્તાંતકલાને કારણે નહિ, કે તેમાં પ્રયોજાયેલ વર્ણનો અને કૃતિમાંથી ઊપસી આવતાં કલાપીનાં વ્યક્તિત્વનાં ઉદાત્ત પાસાંઓને કારણે પણ નહિ; પરન્તુ તેમાં પ્રયોજાયેલા રમણીય અને આસ્વાદ્ય ગદ્યને કારણે. હા, ગદ્યમાં કયાંય કયાશ નથી એવું તો ન જ કહી શકાય. કયાંક અલંકારોનું, અનૌચિત્ય ખટકે છે તો કયાંક એક ને એક પ્રકારની આલંકારિક છટા અને શૈલી એકવિધતાનો અનુભવ કરાવે છે. આમ છતાં એક રાજવી, સત્તર વર્ષનો તરુણ, ગુજરાતી ગદ્યને પોતાની આગવી સૂઝ-સમજ અને શક્તિથી એક નવો જ વળાંક આપે, તેની ભારેખમતાને ખંખેરીને રંગદર્શિતા, રસાળતા અને સરળતાનો અહેસાસ કરાવે એ કંઈ નાનીસૂની ઘટના નથી. ખરેખર, ગુજરાતી ગદ્યની રમ્ય કેડી કંડારનાર કલાપી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અને લોકહૃદયમાં ચિરંજીવી સ્થાન પામ્યા છે.

સંદર્ભ:

'કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન' - લેખક: 'કલાપી' - સુરસિંહજીતપ્તસિંહજી ગોહિલ, પ્રકાશક : 'સંચિત્' – રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, પોરબંદર, આવૃત્તિ : ૧૯૧૨